

EESTLASED NÕUKOGUDE ARMEES 1968–1991*

Kristjan Luts

Külma sõja uurimine on viimasel kümnendil nii Eestis kui kogu maailmas pälvinud üha suurenevat tähelepanu.¹ Ajastu sõjaväelise aspekti käsitlemiseks käivitas Eesti Sõjamuuseum 2005. aasta suvel projekti “Eesti ja külm sõda”, mille avalöögiks oli sama aasta septembris korraldatud konverents “Eestlased külmas sõjas” ning teemakohase näituse avamine. Näituse ettevalmistamise käigus kogunes suur hulk teksti- ja pildimaterjali, mis mõningate täpsustuste ja kommentaaridega jõudis ka raamatu “Eesti ja külm sõda”² kaante vahele. Raamatut koostades sai selgeks, et mitmete teiste teemade kõrval on käsitus eestlastest ajateenijatest Nõukogude Liidu relvajõududes katkendlik ja akadeemilisel tasemel sootuks olematu. Nimeetatud tühiku täitmiseks algatas Eesti Sõjamuuseum projekti “Eesti sõdur võõras mundris”, mille üha osana koguti andmeid nende meeste kohta, kes

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050509) raames.

¹ Külmaks sõjaks nimetatakse kahe üliriigi – Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu – vastasseisu pärast Teist maailmasõda. Vastasseisu komponendid olid rohkem kui nelja aastakümne kestel erinevad: ideoloogilised, majanduslikud, diplomaatilised ja sõjalised, mis nii mõnigi kord muutsid külma sõja “kuumaks” ehk otseseks relvakonfliktiks. Vt nt: John Gaddis, *Külm sõda* (Tallinn: Tänapäev, 2007); Tony Judt, *Pärast sõda: Euroopa ajalugu 1945. aastast* (Tallinn: Varrak, 2007); Richard Saull, *The Cold War and after: capitalism, revolution and superpower politics* (London: Ann Arbor, MI: Pluto Press, 2007); *The making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965-75*, ed. by Wilfried Loth, Georges-Henri Soutou (London: Routledge, 2008). Külma sõja perioodi Eesti vaatevinklist on käsitletud nt: *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn, 2009, ilmumas); John Hiden, Vahur Made, David Smith, *The Baltic question during the Cold War* (London, New York: Routledge, 2008); Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *Balti riigid: sõlteaastad 1940–1990* (Tallinn: Koolibri, 1997); *A case study of a Soviet republic: the Estonian SSR*, ed. by Tõnu Parming, Elmar Järvesoo (Boulder, Co: Westview Press, 1978); *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007). Samuti on Tartu Ülikooli teadlased algatanud sihtfinantseeritava uurimisprojekti “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050509).

² Kristjan Luts, *Eesti ja külm sõda* (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007).

läbisid ajateenistuse Nõukogude relvajõududes. Esmatähtsaks empiiriliseks allikaks oli koostöös valdkondlike ekspertidega välja töötatud küsitlusankeet, et saada infot eestlaste teenimispaikade ja elu-olu kohta suurriigi sõjaväes.³ Kokku täitis küsimustiku 2007. aasta juulist 2008. aasta novembrini 726 ajateenijat ja 124 ohvitseri, pärast andmefailide puhastamist kvalifitseerus analüüsiks 518 ajateenija ja 86 ohvitseri ankeeti.⁴

Alljärgnev artikkel 1) annab ülevaate Nõukogude Liidu ajateenistuse süsteemist (seadusandlik raamistik, ajateenistusele eelnenud sõjaline väljaõpe, kutsealuste arvelevõtmise korraldus ning nende teenistusse määramise põhimõtted); 2) kirjeldab lähemalt ajateenistuse läbimise põhimõtteid esimesest päevast kuni reservi arvamiseni ning koju saatmiseni; 3) keskendub eestlastest ajateenijate ankeetandmete analüüsile ja vaatleb, kuidas eestlased sellesse esmapilgul hoomamatusse masinavärki sobitusid. Sealjuures on vaatluse all eelkõige aastad 1968–91 ehk periood uue sõjaväeseaduse⁵ rakendumisest kuni impeeriumi kokkuvarisemiseni. Artiklis esitatud küsitlusankeedi vastuste protsentuaalne jaotus ning nende põhjal tehtud järeldused ei pretendeeri universaalsusele: kokku täitis ankeeti väike osa kõikidest nendest meestest, kes Nõukogude Liidu relvajõududes ajateenistuse läbisid.

Nõukogude ajateenistuse põhiprintsiibid

Nõukogude Liidus oli seos kodanikuks olemise ja sõjaväeteenistuse vahel otsene ja üheselt mõistetav. Konstitutsioon deklareeris, et “Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”⁶ Sellele sekundeeris seadus üldisest sõjaväekohustusest: “Üldine sõjaväekohustus on seaduseks. Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”⁷

Mitmes lääneriigis mindi 20. sajandi teisel poolel üle vabatahtlikkusele põhinevale sõjaväele ning riigid, kus ajateenistuse süsteem jätkus, liberaliseerisid olulisel määral vastuvõtutingimusi ja lühendasid teenistuse pik-

³ Andmete kogumine jätkub ka praegu, iga Nõukogude sõjaväes aega teeninud või töötanud eestlane saab täita ankeedi veebipõhiselt <<https://www.netsurveys.eu/laidoner>> või saata väljatrüki Eesti Sõjamuuseumile posti teel.

⁴ Ankeedi tehnilise lahenduse koostas Gif OÜ, andmeanalüüsi viis läbi autor koostöös Bond Uuringud OÜ-ga.

⁵ NSVL seadus üldisest sõjaväekohustusest (edaspidi: seadus sõjaväekohustusest) (Moskva, 1985).

⁶ NSVL Konstitutsioon (Moskva, 1977), §63.

⁷ Seadus sõjaväekohustusest, §1.

kust.⁸ Nõukogude Liidus ei kerkinud vabatahtlikkuse printsiip aga kunagi päevakorrale. Ent vaatamata asjaolule, et erinevalt oma läänes elavatest eakaaslastest pidid nõukogude noormehed aega teenima, olid nad siiski paremas seisus kui nende vaarvaarisad. Ajalooliselt oli Tsaari-Venemaa relvajõudude komplekteerimine põhinenud nekrutikohustusel, mis kuni 1793. aastani oli eluaegne, pärast seda vältas aga 25 aastat.⁹ Üldise sõjaväekohustuse kehtestamiseni jõuti Venemaal 1874. aastal, millele üleminekul jagunes teenistus impeeriumi relvajõududes järgmiselt: tegevteenistuses 6 (laevastikus 7) aastat, teenistus reservis 9 (laevastikus 3) aastat, teenistus riiklikus maakaitseväes kuni 40 aastat.¹⁰ 1925. aastal vastu võetud kohustusliku väeteenistuse seadus sätestas teenistuse pikkuseks olenevalt väeliigist ja erialast 24 aastat,¹¹ 1939. aastal uuendatud seadus maaväes 2; nooremallohvitseride puhul 3; lennuväes, rannakaitses, piirivalves 4 ja mereväes 5 aastat.¹²

Käesoleva artikli raames pakub enim huvi 1967. aastal vastu võetud ja 1968. aastal rakendunud ajateenistuse seadus, mis on ühtlasi töö ajaline alguspunkt. Ajateenijat puudutas kõige rohkem asjaolu, et teenistuse pikkuseks kehtestati 2 aastat (mereväe ja piirivalve ujuvkooosseisus 3 aastat), lisaks seati sisse 140-tunnine sõjaline algõpetus koolides.¹³ Oluline oli ka ajateenija vanuselise alampiiri tõstmine: endise 17 eluaasta asemel oli see nüüd 18.¹⁴

Nimetatud seaduses võib näha vastust tole ajastu demograafilisele olukorrale. Seoses sõjaväelaste arvu üldise kärpimisega oli vähenenud ka vajadus ajateenijate järele, sobivas eas noormeeste hulk oli aga tänu Teise

⁸ Suurbritannia loobus ajateenistuse süsteemist 1960. a: Devi Prasad, Tony Smythe, *Conscription: a world survey: compulsory military service and resistance to it* (London: War Resisters' International, 1968), 65. USA läks vabatahtlikkusel põhinevale sõjaväele üle 1973. a: Frank Jordan, "Conscription and Democracy: The Draft in France, Great Britain, and the United States (review)", *The Journal of Military History*, 66 (2002), 885–886; vt ka Michel Martin, "Conscription and the decline of the mass army in France, 1960–1975", *Armed Forces and Society*, 3 (1977), 335–346.

⁹ Tõnu Tannberg, *Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996), 50.

¹⁰ Samas, 58, 60.

¹¹ *Sovetskaya Voennaya Ėntsiklopediya*, tom 3 (Moskva, 1977), 379.

¹² Samas, 380.

¹³ Seadus sõjaväekohustusest, §13. Algõpe oli seadustatud küll juba varem: 1. septembri 1939. a seadusega üldisest sõjaväekohustusest oli sõjaline algõpetus 5.–7. klassis, 8.–10. kl õpilastel kandis see kutse-eelse sõjaväeettevalmistuse nimetust, sellega kehtestati ka kõrgkoolide sõjaline õpe. 1967. a seaduse kohaselt algas sõjaline algõpe 9. klassis, *Sovetskaya Voennaya Ėntsiklopediya*, tom 2, 160.

¹⁴ John Erickson, *Soviet Military Power* (London: Royal United Services Institute, 1971), 19.

maailmasõja järgsele beebibuumile oluliselt suurem kui varem.¹⁵ Vajalik oli ajateenistuse lühendamine, et sõjaväe “masinvärgist” saaks läbi käia suurem hulk noormehi, kes omandaksid sõjaväelise kogemuse.

Sõjaväeteenistuse seaduse paragrahv 3 märkis, et “Kõik NSV Liidu meeskodanikud, olenemata päritolust, sotsiaalsest ja varalisest seisundist, rassilisest ja rahvuslikust kuuluvusest, haridusest, keelest, suhtumisest religiooni, tegevusalast ja -laadist ning elukohast, on kohustatud läbi tegema tegevteenistuse NSV Liidu relvajõududes.”¹⁶ Nagu võib ette kujutada, tekkis selle kohustuse vastu arvestatav negatiivne suhtumine, eriti läänemeelsete liberaalide, juutide ja nende liiduvabariikide elanike hulgas, mis asusid impeeriumi läänepoolses osas ja olid kunagi olnud vabad Nõukogude okupatsioonist.¹⁷ Ilmekaks näiteks on Balti liiduvabariigid ja Gruusia, mis 1980. aastate teise poole poliitilises keskkonnas muutusid eriti tugevalt ajateenistuse vastasteks. Carey Schofield on analüüsinud ajateenistusse saadetute hulka ja toonud välja fakti, et kui 1989. aastal täideti Gruusias kutsealuste kvoodist 94 protsenti, siis aasta hiljem oli arv kukkunud 27,5 protsendini.¹⁸ Teisalt oli ka liiduvabariike, kus ajateenistusse suhtuti positiivselt. Nii oldi näiteks Ida-Ukrainas enamasti ajateenistuse poolt. Tegevteenistusse kutsumine oli vastuvõetav ka venelastele ja valgevenelastele, kellest paljudele oli see auasi.¹⁹

Ajateenistusele eelnev väljaõpe

Tulevast ajateenijat hakati tegevteenistuseks ette valmistama juba varajasest noorusest.²⁰ Lasteraamatutes kujutati Nõukogude sõdurit kui kangelast kodumaa kaitsel, kelle vastas seisid kurjad kapitalistid ja sõjaõhutadajad.²¹ Ettevalmistus jätkus noorteorganisatsioonides: esmalt oktoobrilapsed (vanus 7–10 aastat), seejärel pioneerid (vanus 10–14 aastat) ning viimaks kommunistlikud noored (vanus 14–28 aastat). Tähtsal kohal olid ka relvajõudude paraadid võidupühal (9. mail), külastuskäigud sõjaveteranidega

¹⁵ *Bol'shaya Sovetskaya Ėntsiklopediya, tom 24* (Moskva, 1974), 15.

¹⁶ Seadus sõjaväekohustusest, §3.

¹⁷ Carey Schofield, *Inside the Soviet Army* (London: Headline, 1991), 76. Eestis ei saadud 1989. a kevadise kutsumisega kätte 42 kutsealust 2969-st, vt Madis Jürgen, “Eesti poisid Vene väes”, *Kultuur ja Elu*, 9 (1989), 23; Eestist Nõukogude armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad. Kaitseresursside Ameti Arhiiv (edaspidi KRAA), f. 9, n. 8. Autori arvutused.

¹⁸ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 77.

¹⁹ Samas, 76.

²⁰ *Soviet War Power*, ed. by Ray Bonds (London: Corgi Books, 1982), 40.

²¹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 65.

Joonis 1. Taolisi propagandakollaaže võis tellida väeosa fotograafilt. Eesti Sõjamauseumi fotokogu.

Suure Isamaasõja mälestusmärkide juurde²² ning telesaated nagu “Teenin Nõukogude Liitu!”, mis näitasid sõjaväeelu idealiseeritud vaatepunktist.²³ Kaitseministeeriumi haldusalas tegutsenud Sõjaajaloo Instituudi ülesanne oli “paljastada kodanlikke võltsinguid sõjaajaloos ja propageerida Nõukogude relvajõudude kangelaslikke võite”.²⁴ Chris Donnelly on hästi tabanud tollal (1979. aastal) valitsenud õhustikku, väites, et “ei oleks liialdus öelda, et kogu Nõukogude Liidu ühiskonda hoitakse pidevas pool-mobilisatsioonis, meenutades riiki, mis on realselt sõjas”.²⁵

1967. aasta seadus üldisest sõjaväekohustusest rõhutas ka teenistuseelse väljaõppe olulisust. Ametlikult oli see ette nähtud teenistuse lühendamise

²² Ruth Deyermond, *Security and Sovereignty in the Former Soviet Union* (Boulder, Co.: Lynne Rienner, 2007), 2.

²³ *Soviet War Power*, 40. Tõnis Asson on oma memuaarides märkinud, et pühapäeviti televiisorist vaadatud propagandasaate “Teenin Nõukogude Liitu!” väline sära hakkas tuhmuma niipea, kui väeossa jõuti, vt Tõnis Asson, *Voennõi билет* (Tartu, 1999, käsikiri), 5.

²⁴ *Soviet science and technology. WP Human Factors, Social Sciences*. NATO HQ Archive, MC 0265/71 Vol 1 F. L. 202.

²⁵ Chris Donnelly, “The Soviet Soldier: Behaviour, Performance, Effectiveness”, *Soviet Military Power and Performance*, ed. by John Erickson, E. Feuchtwanger (London: Macmillan, 1979), 102.

kompenseerimiseks: kutsealused pidid saama 140 tundi baasväljaõpet koolides, vabrikutes ja kolhoosides regulaarvägede instruktoritel (kelleks pidid olema reserv- või eruhvitserid).²⁶ Nimetatud kursused ei täitnud aga ametlikult seatud eesmärki, kuna nendes ei suhtunud kuigi tõsiselt ja nii jõudis väljaõpe hinnanguliselt vaid 75 protsendini kõigist kutsealustest.²⁷

Lisaks koolidele pidi ajateenistusele eelneva väljaõppe raskust kandma ka 1927. aastal asutatud Armees, Lennuväe ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing (ALMAVÜ). Organisatsiooni asutused võimaldasid noortel (nii noormeestel kui neidudel) tegeleda sõjalis-sportlike aladega: langevarjukursused, laskeringid, sukeldumine, orienteerumine, auto- ja soomukijuhi kursused, raadiotehniline ettevalmistus, jne. ALMAVÜ hinnangul osales kolmandik kutsealustest enne ajateenistuse algust vähemalt ühel organisatsiooni poolt pakutud kursusel.²⁸

Kutsealuste arvele võtmine

Kõige olulisem institutsioon ajateenistuse süsteemi korraldamisel oli Nõukogude Liidu kaitseministeerium, mille pädevusse kuulus kutsealuste kvoodi seadmine kõigis kuueteistkümmes sõjaväeringkonnas. Ministri käskkirjast sõltus ka teenistuse algus- ja paljuoodatud lõpukuupäev.²⁹

Asutus, mis aga tegelikult otsustas iga mehe saatuse ja millega tal oli enim kokkupuuteid, oli sõjaväeringkonna sees tegutsenud kohalik sõjakomissariaat (SK). Seal tegeldi ajateenistusele eelneva väljaõppe (nt ALMAVÜ kursused) planeerimisega ja rakendamise, võeti arvele 17-aastaseks saanud noormehi ning viidi läbi nende füüsilise ja vaimse tervise kontroll.³⁰ Peab märkima, et SK ei olnud vaid kutsealuste jaoks. Noormehed, kes valisid ohvitseri elukutse (ja olid tänu sõjakoolis õppimisele ajateenistusest vabastatud), pidid end samuti kohalikus SK-s arvele võtma. Ka pärast reservi arvamist (reaksoosiseisul puhul oldi reservis kuni 50-aastaseks saamiseni³¹) olid kokkupuuted vältimatud, sest komissariaat tegeles lisaks reservistide

²⁶ Seadus sõjaväekohustusest, §17.

²⁷ *Soviet War Power*, 35.

²⁸ "Rabota DOSAAFa", *Krasnaya zvezda*, 3.7.1982, 1.

²⁹ Seadus sõjaväekohustusest, §23. Käskkiri määras teenistuse lõppemise ajavahemiku, täpne kojusaamise kuupäev oli väeosa ülemuse otsustada.

³⁰ Seadus sõjaväekohustusest, §20, 21, 27, 29, vt ka Eesti NSV Tõrva rajooni sõjaväe tegevteenistusse kutsumise komisjoni loomisest. Kirjavahetus täitevkomiteedega maade eraldamise, hoonete üleandmise ja vastuvõtmise ning järjekordse kutse läbiviimise küsimustes Nõukogude armeesse, Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-1, n. 16, s. 151-s, l. 147–148.

³¹ Seadus sõjaväekohustusest, §46 lg 1.

üle arvepidamisele ka teenistuspensionite jt toetuste määramise ning väljamaksmisega.³²

SK töö kutsealuste registreerimise ja hindamise osas nägi välja alljärgnev: selle aasta veebruaris või märtsis, kui noormees sai 17, kutsuti ta kohalikku sõjakomissariaati ning viidi läbi arstlik ülevaatus. Komisjon koosnes raviarstidest, kohaliku omavalitsuse ja partei või komsomoli esindajatest.³³ Lisaks noormehe füüsilisele kontrollile oli oluline ka temaga vestelda (või nagu mitmed on märkinud – üle kuulata³⁴), et saada teada tema huvide, haridusliku tausta ja üldise sõjaväkke suhtumise kohta. Samuti uuriti oskuste kohta, mida saaks sõjaväes kasutada. Kolmas oluline aspekt oli kutsealuse perekond ja selle liikmete taust: kui ilmnis, et keegi neist elab läänes, kujutas kutsealune automaatselt võimalikku turvariski. Sellisel juhul ei suunatud teda suure tõenäosusega teenima välismaale, piirivalvevägedesse ega üksustesse, milles teenimine hõlmas kokkupuudet salajase- või eksperimentaaltehnikaga.³⁵

SK teine oluline pädevus oli anda ajateenistusest pikendust või sellest sootuks vabastada. Pikendust võis saada kuni 27. eluaastani, mil mees arvati reservi ka juhul, kui ta polnud selleks ajaks teenistust läbinud.³⁶ Kokku suutis üle terve Nõukogude Liidu pärast Teist maailmasõda ajateenistusest vabastuse saada (omandada nn valge pileti³⁷) umbes 12 protsenti kutsealustest.³⁸ Vabastuse põhjused võis jagada kolme suurde kategooriasse: perekondlikud põhjused, füüsilised kriteeriumid ja haridustee jätkamine.³⁹ Tegevteenistusse kutsumisele ei kuulunud teoreetiliselt ka need isikud, keda oli kriminaalkorras karistatud või kelle suhtes oli käimas eel-

³² Ellen Jones, *Red Army and Society* (London: Allen&Unwin, 1985), 20.

³³ Seadus sõjaväekohustusest, §27.

³⁴ Uuringu "Eesti sõdur võõras mundris: eestlased NL-i relvajõududes" raames täidetud Ankeet nr 389 (edaspidi viidatud kujul Ankeet nr 389).

³⁵ Tallinna linna Kalinini rajooni sõjakomissari polkovnik (taastatud Eesti kaitseväes kolonel) Rein Värgi kommentaar autorile, 5.1.2009.

³⁶ Seadus sõjaväekohustusest, §34.

³⁷ Vastav pilet vabastas küll ajateenistusest, ent ei oleks kehtinud sõjategevuse korral. Selle venekeelne formuleering oli *negoden k stroevoi sluzhbe v mirnoe vremya, goden k nestroevoi sluzhbe v voennoe vremya* (mittekõlblik riviteenistuseks rahuajal, kõlblik riviväliseks teenistuseks sõjaajal). Esines ka juhtumeid, kus kutsealune arvelt sootuks kustutati: *negoden k voennoi sluzhbe, c isklyucheniem s ucheta* (sõjaväeteenistuseks mittekõlblik, arvelt kustutamiseiga), vt *Ministerstvo oboronõ SSSR prikaz ot 9 sentyabrya 1987 g. N 260 o vvedenii v deistvie polozheniya o meditsinskom osvidetel'stvovanii v vooruzhennykh silakh SSSR (na mirnoe i voennoe vremya)* (Moskva, 1987), 6–8.

³⁸ Richard Gabriel, *The New Red Legions* (Westport, Ct: Greenwood Press, 1980), 3.

³⁹ Seadus sõjaväekohustusest, §34–37.

uurimine või juurdlus.⁴⁰ Praktikas neid põhimõtteid alati ei järginud, mis samuti *dedovština* levikule kaasa aitas.

Nõukogude Liidu kaitseministeerium reguleeris kutsealustele esitata- vaid nõudeid vastavalt sellele, kui suurt hulka ajateenijaid parasjagu vaja oli.⁴¹ 1962.–68. aastatel jõudis sõjajärgse beebibuumi põlvkond sõjaväeikka ning oli piisavalt noormehi, kelle hulgast valida. Seetõttu olid ka kriteeriu- mid suhteliselt karmid. Ent 1979. aastal alanud suur langustrend kutsealuste hulgas⁴² ning Afganistani sõja mõju tingisid selle, et kutsealusele esitata- vaid nõudeid lasti vajamineva isikkoosseisu kokkusaamise nimel aasta- aastalt lõdvemaks.⁴³ Üksuste komplekteerimist mõjutas olulisel määral ka asjaolu, et senine “demograafiline tasakaal” hakkas 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses kaduma. Iive Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia liiduva- bariikides tõusis ning ületas märgatavalt nt slaavlaste vastavaid näitajaid.⁴⁴

Üksustesse määramise põhimõtted

Nõukogude ajateenija ei saanud valida, millises väeliigis või geograafilis- ses punktis ta teenis. Sõjaringkonna staap esitas igale sõjakomissariaadile kvoodid, kui palju ja millistele füüsilistele ja vaimsetele kriteeriumitele vastavaid kutsealuseid mingisse väeliiki mingis piirkonnas määrati. Vii- mased põhinesid eelmise aasta arvelevõtmise tulemustel – kui palju oli ühes või teises väeliigis teenimiseks kõlblikke kutsealuseid. Igal väeliigil olid oma nõudmised tulevaste sõdurite hariduse jt omaduste (kuulmine, nägemine, kaal, kasv, värvitaju jne) osas, viimased olid SK-del tänu arst- likele komisjonidele täpselt teada.

Kremlis valvüksused (KGB alluvuses) ja strateegilised raketiväed said need kutsealused, kes olid ühtlaselt tugevad kõigil aladel (nii tervis kui haridus) ning kellel polnud probleeme poliitilise usaldusväarsusega.⁴⁵ Need, kes paistsid silma hea füüsilise ettevalmistuse poolest, võidi suure tõenäosusega suunata õhudeessantvægedesse.⁴⁶ Sõdurid, kes olid poliitili- selt usaldusväärsed, võidi paigutada piirivalvüksustesse, ka oleksid nad

⁴⁰ Samas, §25 lg 2.

⁴¹ Jones, *Red Army and Society*, 56–58.

⁴² Alates 1962 hakkas seni keskmine 17%-ne iive järjekindlalt langema ja saavutas sama kümnendi lõpuks 8–9% taseme, vt *Vosproizvodstvo naseleniya SSSR* (Moskva, 1983), 249–252.

⁴³ Jones, *Red Army and Society*, 57–58.

⁴⁴ Soviet Military Manpower: Buildup and Impending Constraints, CIA Online Archives (SOV) 82-10085, l. 5–6.

⁴⁵ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 70.

⁴⁶ Samas.

olnud esimesed, keda oleks kasutatud tsiviilrahatuste korral.⁴⁷ Merevägi ja merejalavägi said samuti suhteliselt “head” kutsealused.⁴⁸ Õhuväel oli väidetavalt madalam prioriteetsus, sest seal teenivad mehed olid valdavalt seotud vaid hooldustöödega.⁴⁹ Langus jätkus motoriseeritud laskurüksustega (maavägi), eriti nendega, millele ei olnud antud “kaardiväe” (*Gvardiya*) tiitlit ja/või mis paiknesid madalama strateegilise tähtsusega piirkondades.⁵⁰ Rea lõpus olid ehituspataljonid, mis töötasid grandioosetel sõjaväe- ja tsiviilehitusobjektidel (nt Baikali-Amuuri magistraalraudtee). Sealsed kutsealused olid reeglina kas madala haridustaseme, tervislike probleemidega (riviteenistuseks kõlbmatu), kaheldava poliitilise usaldusväärsuse või eelneva paturegistriga (kriminaalkorras karistatud).⁵¹

Kõrgema haridusega mehed, kelle ülikoolis või kõrgkoolis ei olnud sõjalise õpetuse kateedrit, teenisid ühe ja hiljem poolteist aastat.⁵² Neid rakendati valdkondades, mis eeldasid kõrgemat eelharidust – näiteks suur-
tükiväe tulejuhtimis- ja luureüksustes, raketivägedes jms. Suuremate kõrgkoolide juurde asutati aga sõjalise õpetuse kateedrid, kus tuli algul nelja, hiljem kolme aasta jooksul õppida üks päev nädalas; õpe oli venekeelne. Kursus lõppes kahe- kuni kolmekuulise sõjaväelaagriga, mille järel omistati lõpetanutele reservleitnandi auaste.⁵³ Sõjaväes need noormehed reeglina teenima ei pidanud, kuid mõned lõpetanud (eeskätt sõjaväele vajalikel erialadel nagu insenerid, arstid jms) saadeti siiski kaheks aastaks ohvitserina teenistusse.⁵⁴ Järgnevatel aastatel võidi kutsuda 60- või 90-päevas-

⁴⁷ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 70.

⁴⁸ *Soviet War Power*, 35.

⁴⁹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 70.

⁵⁰ Donnelly, “The Soviet Soldier”, 111.

⁵¹ Rein Värgi kommentaar autorile, 5.1.2009.

⁵² Samas.

⁵³ Nt 1983. a oli sõjaväelaagreid kaks: viieaastase õppe korral teise õppeaasta suvel üldettevalmistuse laagerkogunemine (*lagernõi sbor*), mille lõpus anti sõjaväevanne. Sellele järgnes neljanda õppeaasta suvel erialane, millele viienda õppeaasta varakevadel järgnes atesteerimine ja reservi arvelevõtmine ning juba peale lõpetamist, nt sellele järgneval talvel või veidi hiljem, anti ohvitseriauaaste (tavaliselt kaitseministri poolt, poliitohvitseridel poliitilise peavalitsuse ülema poolt). Teist laagerkogunemist hakati hiljem nimetama stažeerimiseks, kuna selle ajal tuli täita nt rühmakomandöri ülesandeid, vt ka *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 554–555.

⁵⁴ Kindralstaabi ülema asetäitja kindralpolkovnik G. Krivošejevi hinnangul saadeti 1980. aastate lõpus teenima 2–4% reservohvitseridest, vt V. Savtin, “Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel”, *Rahva Häääl*, 31.3.1989, 4.

tele täiendus-õppekogunemistele, mille järel anti positiivse iseloomustuse korral astme võrra kõrgem auaste.⁵⁵

SK ametnikel oli üldplaanis teada, millise üksusesse kutsealune määrati, sest relvajõu- ja väeliik oli SK poolt üleantud kutsealuste nimekirjas ära toodud. Teatud väeliigid tähistati kindlate numbritega, nt “komando 90” tähendas õhukaitse seniitraketiväge, “komando 80” aga strateegilisi raketivägesid. Samuti oli vihjeks üksuse nimetuses esinev number: kui see oli neljakohaline, oli tegemist kas KGB (näiteks piirivalve ja Kremli valveüksused) või siseministeriumi üksusega.⁵⁶

Lisaks eeltoodule olid mõningad üldised tingimused, mida hoolikalt kontrolliti ja järgiti. Esiteks, eksterritoriaalse komplekteerimise põhimõte – aega teenima suunati väljapoole oma liiduvabariiki. Põhjused ulatuvad tagasi juba tsaariaega, mil võimud kasutasid sõjaväeüksusi tsiviilrahutuste mahasurumiseks.⁵⁷ Oli mõistetav, et sõdur võis kõhelda, kui oli tarvis astuda oma kaasmaalaste vastu. Tuleb mainida, et vahetult pärast Teist maailmasõda eksisteerisid veel mõnda aega rahvusväeosad, mis olid loodud Teise maailmasõja jooksul lahinguefektiivsuse suurendamiseks.⁵⁸ Neist loobuti pärast seda, kui Gruusia rahvusliku diviisi üksused keeldusid 1956. aasta märtsi alguses maha surumast rahvast, kes oli tulnud tänavatele protesteerima Stalini hukkamõistmise vastu.⁵⁹ Küsimust arutati 18. märtsil 1956 NLKP KK Presiidiumis ning otsustati kõik rahvusdiviisid laiali saata.⁶⁰

⁵⁵ Savtin, “Sõjaväeteenistusest”.

⁵⁶ Eestist N. armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad, KRAA, f. 9, n. 8. Autori järelendus.

⁵⁷ John Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825–55* (Durham, NC.: Duke University Press, 1965), 273.

⁵⁸ P. Ptishchev, “Leninskaya natsional'naya politika i stroitel'stvo Sovetskikh Vooruzhennykh Sil”, *Voенно-istoricheskiĭ zhurnal* (1974), 6, 8. Viidatud Teresa Rakowska-Harmstone, “The Soviet Army as the Instrument of National Integration”, *Soviet Military Power and Performance*, ed. by J. Erickson, E. Feuchtwanger (London: Macmillan, 1979), 134. Rahvusväeosade moodustamisel oli ka tagamõte: neid oli vaja kaadri ettevalmistamiseks sõjajärgseks sovetiseerimiseks, vastukaaluks Saksa rahvusväeosadele ja selleks, et näidata, et oma maa “vabastavad” omamaalased, Toomas Hiio kommentaar autorile, 27.4.2009.

⁵⁹ Gruusia rahutuste kohta vt Alekseï Kozlov, *Neizvestnyĭ SSSR: protivostoyanie naroda i vlasti 1953–1985 gg* (Moskva, 2006), 234–262.

⁶⁰ *Korpusepoidid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, toim. Hanno Ojalo (Tallinn: Sentinel, 2007), 222; Rein Värk, “Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiseid laialisaatmisest”, *XX sajandi kroonika. II osa*, toim. Allan Kasesalu, Kristin Aasma (Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2004), 426–427. Rahvuslikke väekoondisi Punaarmee oli Teise maailmasõja ajal vaid 16 rahval, sh ka Nõukogude Liidus elanud hiinlastel ja moldaavlastel, puudusid aga nt ukrainlastel ja valgevenelastel, vt ka *Narodnaya Voĭna. Natsional'nye Voins-*

Samuti oli üks olulisi põhjusi, miks kodust kaugemale teenima viidi, sõjasaladuse kaitsmine. Väga vähesed ajateenijad teadsid täpselt oma kodukandi väeosade objektide asukohti ning nende iseloomu ja nõrku külgi. Ning viimaks – teenimine kodumaalt kaugel aitas vähendada deserteerumist. Võõral maal sõjaväevormis ringi uitamine pidi varem või hiljem lõppema sõjaväepatrulli kohtamisega, kes rikkuja pikema jututa vahi alla võttis ja väeosa peavahti (ehk kartsa) suunas.⁶¹

Et veelgi vähendada mistahes rahvusgrupi domineerimist üksuses, oli vajalik erinevad rahvused omavahel “kokku segada”.⁶² See tõi kaasa olulise probleemi: keelebarjääri. Oli üksusi, kus umbes 20 protsenti ajateenijatest oskas vähe või ei rääkinud üldse vene keelt, mis oli sõjaväe ainus ametlik keel.⁶³ Teatud määral oli selline stardipositsioon aga just see, mida sõjaväeteenistuse strateegid olid taotlenud: kirjeldatud keskkonnas oli kutsealune sunnitud keele selgeks õppima, mida ta vastasel juhul võib-olla poleks teinud, ning kogu protsess oli suunatud erinevate rahvuste integreerimisele.⁶⁴ Seda illustreerib kommunistliku partei peasekretäri Leonid Brežnevi kirjeldus Nõukogude relvajõududest kui “erilisest armeed selles mõttes, et see edendab vennalikkust, solidaarsust ja vastastikust austust kõigi Nõukogude rahvaste ja rahvuste vahel”.⁶⁵

Ajateenistus: esimestest päevadest rutiniini

Seadus üldisest sõjaväekohustusest deklareeris: “Tegevteenistusse kutstatakse meessoost kodanikud, kes saavad sõjaväkke kutsumise päevaks 18-aastaseks.”⁶⁶ Tegevteenistusse võtmine toimus kaks korda aastas (maisjuunis ja novembris-detsembris, kaugetes piirkondades asuvatesse vägedesse lisaks ka aprillis ja oktoobris) kaitseministri käskkirja alusel.⁶⁷

Kohustuslik ajateenistus algas päevast, mil kutsealune saabus oma kohaliku sõjakomissari käskkirja alusel kutsejaoskonda edasiseks transpordiks talle määratud üksusesse. Seal toimunud on hästi kirjeldanud läände pagenud Nõukogude Liidu relvajõudude ohvitser Vladimir Rezun

kie Formirovaniya v Velikoï Otechestvennoï Voïne, <<http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>>, (3.4.2009).

⁶¹ Ankeet nr 511.

⁶² Viktor Suvorov, *Inside the Soviet Army* (London: Macmillan, 1982), 216.

⁶³ *Soviet War Power*, 35.

⁶⁴ Rakowska-Harmstone, “The Soviet Army as the Instrument”, 137.

⁶⁵ K. Spirov, “The Soviet Army – a School of Internationalism”, *Soviet Military Review*, 10 (1974), 23.

⁶⁶ Seadus sõjaväekohustusest, §10.

⁶⁷ Samas, §23.

(Viktor Suvorovi pseudonüümi all), kes toob näiteks fiktiivse kutsealuse Ivanovi: “Ööl, mis eelnes sõjakomissariaati ilmumisele, jõi ta end täiesti oimetuks. Vanemad said aru, et juhul, kui nad ei anna oma joores poega sõjakomissariaadis keskpäevaks üle, karistatakse teda sõjaseaduse alusel. Nii eskordib vanematest koosnev konvoi puntra joores ja pooljoores noorukeid komissariaati, kus nad pannakse rongile ja suunatakse edasi oma teenistukohta.”⁶⁸

Kord oma üksusesse jõudnuna oli kutsealuse järgmine ülesanne läbida noorsõduri baaskursus (sõjaväeslängis “karantiin”), mis kestis umbes neli nädalat. See moodul tutvustas sõjaväeelu, hõlmas füüsilisi harjutusi, pakkus ülevaadet tulirelvadest koos praktiliste harjutustega ning kohustas õppima Nõukogude Liidu relvajõudude määrustikke.⁶⁹ Keskkond, kuhu kutsealune paigutati, oli tihti nii füüsiliselt kui vaimselt stressirohke, mistõttu noormehe võimekus esialgu langes.⁷⁰ Siiski sai enamik noorsõduritest ettevalmistuskursusel probleemideta läbi ja need, kes ei saanud, “koorisid ajateenistuse lõpuni üksuse köögis kartuleid”.⁷¹

Enne kui aga “päris” teenistus võis alata, oli väga oluline (ja kohustuslik) anda noorsõduri kursuse lõpus venekeelne sõdurivanne.⁷² Selle tekst kõlanuks eesti keeles alljärgnevalt:

“Mina, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu kodanik, astudes NSV Liidu relvajõudude ridadesse, annan vande ja töotan pidulikult olla aus, vapper, distsiplineeritud ja valvas sõjamees, rangelt hoida sõjalist ja riiklikku saladust, pidades kinni NSV Liidu konstitutsioonist ja Nõukogude seadustest, vastuvaidlematult täita kõiki sõjaväemäärustikke ja komandõride ning ülemate käske. Töotan kohusetruult õppida sõjaasjandust, igati hoida sõjaväe ja rahva vara ning viimse hingetõmbeni olla ustav oma rah-

⁶⁸ Suvorov, *Inside the Soviet Army*, 216.

⁶⁹ Lisaks ametlikule sissejuhatusel võib sõjaväeellu “sisseelamiseks” lugeda ka noorsõduritele esitatavaid küsimusi, millele pidi täpsete reeglite kohaselt vastama. Tõnu Tender on täheldanud, et “erinevates Nõukogude Liidu osades viibinud noortele ajateenijatele esitatud küsimused olid üsna sarnased: 1. Kuidas teenistus läheb? Kui eksamineeritav vastas, et teenistus läheb normaalselt, sai ta karistada (nt rusikalöögi kohta). Reeglilikohaselt tuli naeratada ja öelda Olen õnnelik! 2. Eelmisele küsimusele järgnes tavaliselt Kuidas vanasõduril ehk “vanaisal”, st poolteist aastat teeninud sõduril teenistus läheb? Nüüd pidi vastaja oma peakatte maha viskama, sellel saabastega peal trampima ning hüüdma: “Teenistusest on kõrini!”. Nendele küsimustele tuli noorsõduril vastata poole aasta jooksul korduvalt, vt Uno Ilm, Tõnu Tender, *Trellide ja luku taga: sissevaade Eesti kinnipeetavate 20. sajandi slängi* (Tartu: Atlex, 2003), 61.

⁷⁰ Jones, *Red Army and Society*, 163.

⁷¹ Andres Olevi. Intervjuu (Kristjan Luts), Tallinn, 19.8.2008, Eesti Sõjamuuseumi video- ja heliarhiiv, vi 98.

⁷² Schofield, *Inside the Soviet Army*, 81.

vale, oma Nõukogude kodumaale ja Nõukogude valitsusele. Olen alati valmis Nõukogude valitsuse käsul oma kodumaa – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu – kaitseks välja astuma ja NSV Liidu relvajõudude sõjamehena töötan teda kaitsta mehiselt, oskuslikult, väärrikuse ja auga, säästmata oma verd ja isegi elu vaenlaste üle täieliku võidu saavutamiseks. Kui ma aga rikun seda oma pühalikku vannet, siis tabagu mind Nõukogude seaduse karm karistus, Nõukogude rahva üldine vihkamine ja põlgus.”⁷³

Pärast sissejuhatava mooduli lõpetamist jätkas sõdur oma teenistust erialase väljaõppega. Loomulikult olenes väljaõpe üksuse spetsiifikast, aga põhimõtteliselt oli päevane rutiin igal pool sama: äratus kell 6 (seersantidel 10 minutit varem), seejärel hommikuvõimlemine ja isiklik hügieen, hommikusöök, õppetunnid, lõuna, lühike puhkus, uuesti tunnid, õhtusöök, vaba aeg ja magamine kell 22.⁷⁴ Selline oli määrustikupärane kava, mida aga ohvitserid ja vanemad ajateenijad vastavalt oma paremale äranägemisele muutsid. Näiteks pidid “noored” ehk ajateenistusesse alles astunud võitlejad öösiti korrastama “vanade” vorme ja saapaid, lisaks võidi neid “motiveerida” häiretega jms. Samuti ei kehtinud eelkirjeldatud päevakava õppustel või manöövritel: siis tegutseti vastavalt vajadusele.⁷⁵

Nõukogude väljaõppestrateegia asetas suurt rõhku kordamisele ja seda kogesid sõdurid kogu kahe- kuni kolmeaastase teenistusaaja vältel.⁷⁶ Samuti ei saa jätta mainimata haridust poliitalal: loengud marksismi-leninismi teemadel ja kommunismi eesmärkidest olid kohustuslikud, aga ajateenijale äärmiselt igavad.⁷⁷ Siiski käidi poliitõppustel suurema vastumeelsuseta, sest “soojas ruumis tukkumist võis käsitleda puhkusena”.⁷⁸

Nagu igas sõjaväes, selekteeriti ka Nõukogude Liidu relvajõududes välja silmapaistvamad inividid (potentsiaalsed kandidaadid märgiti ära juba arvele võtmisel sõjakomissariaadis) ning enne oma üksustesse suunamist läbisid nad 6-kuulise väljaõppe seersantide koolis.⁷⁹ Seal said nad olenevalt eksamite läbimise edukusest kas seersandi või nooremseersandi auastme

⁷³ Vanne on kinnitatud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 23. augustist 1960 ja täiendatud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 16. oktoobrist 1980, *Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat*, toim. Vello Vare (Tallinn: Valgus, 1986), 200. Venekeelne algtekst vt *Ustav vnutrennei sluzhby vooruzhennykh sil* (Moskva, 1985), 5.

⁷⁴ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 233.

⁷⁵ Ankeet nr 227.

⁷⁶ Gabriel, *The New Red Legions*, 8.

⁷⁷ Albert Seaton, Joan Seaton, *The Soviet Army: 1918 to the present* (London: Bodley Head, 1986), 207.

⁷⁸ Mart Mõniste kommentaar autorile, 10.4.2009.

⁷⁹ *Handbook on the Soviet Armed Forces* (Washington: Defense Intelligence Agency, 1978), 5–6.

ning oma üksuse juurde määratuna teenisid nad ajateenijatest jaoülema-
tena, kuid ka rühmaülema abide või erialaspetsialistidena.

Hierarhia ja dedovštšina

Lisaks sõjaväelise keskkonnaga harjumisele pidi vastne ajateenija kiiresti mõistma Nõukogude Liidu relvajõududes eksisteerinud nelja “klassi”. Klass ei olenenud mitte niivõrd ajateenijale omistatud auastmest (reamees vs seersant), vaid läbitud teenistuse pikkusest. Madalama staatusega klassid pidid tunnustama kõrgemate klasside suuremaid õigusi ja “vanakestel” oli mitteametlikult õigus nooremaid käsutada ja oma huvides ära kasutada.

Carey Schofield on kirjeldanud, kuidas süsteem töötas: “Kutsealune, kes oli just sõjaväega liitunud, oli *duhh* (hing, osades üksustes ka *tšizik*). Pärast noorsõduri kursuse läbimist ja vande andmist sai temast *molodoi* (noor), mõningates üksustes ka *slon* (elefant). *Slon* olevat akronüüm, mis tähistas “sõdurit, kellele meeldivad suured raskused”. Pärast kuuekuulist teenistust sai temast *bõk* (pull), *štšegol* (moenarr, keigar), *tšerpak* (toidu serveerija), *salaaga* (räim) või *salobon*. Ajateenija, kes oli teeninud juba aasta, oli *fazan* (faasan; üksustes, kus seda terminit varem ei kasutatud, *tšerpak*). Pooleteise aasta pikkuse teenistuse järel saadi aga ihaldusväärne *dedi* staatus (*deduška* – vanaisa), kes võis kõiki teisi kamandada.⁸⁰ Kaks aastat teeninud mehi kutsuti *dembel* (demobiliseeritu). Kui viimased väeosast lahkusid, muutus ühtlasi iga sõduri staatus. *Molodoist* sai *štšegol* jne.”⁸¹

Igal kõrgemal astmel oleval “vanal” võis tekkida ka isiklik tentsik, keda armeesõduri nimetati *reksiks* (ka *abrekk* või *kalmõkk*). Muidugi tegid “isiklikud teenrid tööd kogu valitseva kasti huvides, kuid oma seeniorile esmajärjekorras”.⁸²

Hierarhiasüsteem viib meid teemani, mille poolest Nõukogude sõjavägi kurikuulus oli – *dedovštšina* ehk määrustikuvälised suhted. Viimast võiks kõige üldisemalt kirjeldada kui vanemate sõdurite omavoli nooremate ajateenijate suhtes, sundides neid täitma teenistuseväliseid käskke, võttes neilt ära neile kuulunud vara või neid lihtsalt füüsiliselt ja vaimselt terroriseerides. Alles Mihhail Gorbatšovi *glasnosti* ajal sai nimetatud probleem ühiskonnas laiemalt tuntuks, ent kindlasti oli see eksisteerinud oluliselt varem. Olukorda kirjeldas põhjalikult Juri Poljakov oma roma-

⁸⁰ *Dedidest kõrgemal olid demblid, kes olid käskkirja kätte saanud ning ootasid koju saatmist. Tõnis Assoni kommentaar autorile. 13.3.2009.*

⁸¹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 82. Vt ka Alar Nigul, *Võitlus kahel rindel* (Tallinn: Grenader Grupp, 2008), 26.

⁸² Asson, *Voennõi bilet*, 30.

nis *Sto dnei do prikaza*,⁸³ kus ta käsitles *dedovštšinat* läbi ühe sõduri läbi-elamise, põhjustades nii avalikkuse terava meelepaha sõjaväes toimuva vastu ja nõudmised, et midagi ette võetaks. Suurim šokk oli aga seotud leedukast ajateenija Antanas Sakalauskaiega 1987. aastal. Oma kaasajateenijate poolt füüsiliselt ja vaimselt piinatud sõdur hullus ja avas tule, tappes kaheksa vanemat ajateenijat.⁸⁴

Nagu oodata võis, oli *dedovštšina* hullem madala prioriteediga väeosa-des, eriti ehituspataljonides ja tagalaüksustes. Õieti sai probleem alguse juba enne, kui kutsealused neisse üksustesse jõudsid – suure tõenäolisusega sai ehituspataljon ebaproportsionaalselt suure osa “probleemseid” kutsealuseid.⁸⁵ Suur osa neist oli kodust lahkunud juba enne ajateenistusse võtmist ja olid õppinud mõnes kutsekoolis, mis oli omaette elukool.⁸⁶ Samuti võeti sinna kriminaalkorras karistatuid, kes töid kaasa tsoonikogemused ja -traditsioonid, mis sõjaväes süvenesid.⁸⁷

Sestap võib väita, et sõjavägi peegeldas kohati tsiviilelus juba mõnda aega eksisteerinud traditsioonide jätkumist. Lisaks eelkirjeldatud kutsekoolidele oli enamustes Nõukogude Liidu vabrikutes ja tehastes levinud praktika, et nooremad töölised tegid kõige raskemad või ebameeldivamad etapid mingist konkreetsest ülesandest.⁸⁸

Probleem, mis *dedovštšina* nõiaringsiks muutis, oli asjaolu, et see kordus aastast aastasse. “Määrustikevälistest suhetest” ei tõtatud ülemustele ette kandma kaasvõitlejate surve ja “vanakestel” uue karistuse saamise hirmu tõttu, samuti poleks (peale)kaebavat ajateenijat nähtavasti niikui-nii kuulda võetud.⁸⁹ Pigem “noored” ootasid, kannatasid ära neile tehtu ja andsid oma kogemused edasi, kui olid ise *dedideks* saanud ja uued *duhhid* olid väeossa saabunud.⁹⁰

Reservi arvamine

Ajateenijad on märkinud, et oli vaid üks asi, mida nad ootasid rohkem kui reeglina kord ajateenistuse jooksul antavat koju sõiduluba – see oli reservi

⁸³ Yurii Polyakov, *100 dnei do prikaza* (Moskva, 1987).

⁸⁴ Madis Jürgen, “Lõuad pidada ja edasi teenida!”, *Noorte Hää*, 21.3.1989, 2.

⁸⁵ Jones, *Red Army and Society*, 166–167.

⁸⁶ *Dedovštšina* üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et 1966 läksid kutsekoolid üle kutsekeskkoolideks, mis võimaldas sealsetid õppureid saata seersantide kooli. Nii anti kutsekeskkooli kasvandikele võim seaduslikus korras (Rein Värgi kommentaar autorile, 5.1.2009).

⁸⁷ Tõnis Assoni kommentaar autorile, 16.4.2009.

⁸⁸ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 86.

⁸⁹ Dmitrii Volkogonov, “Tvoi drug”, *Znamenosets*, 13 (1987), 34–35.

⁹⁰ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 86.

arvamine.⁹¹ Sõdurid, madrused, seersandid ja vanemad arvas reservi väeosa komandör kaitseministri käskkirja alusel.⁹² Viimane avaldati tavaliselt 5. kuni 10. kuupäevani märtsis ja septembris.

Isikutele, kes kutsuti tegevteenistusse õppeasutuses õppimise ajal, säilitati (vähemalt seaduse järgi) reservi arvamisel õigus jätkata õpinguid samas õppeasutuses ja samal kursusel, kus nad õppisid enne tegevteenistusse kutsumist.⁹³ Samuti võimaldati pöörduda tagasi tööle samasse asutusse, kus ajateenija oli varem töötanud.⁹⁴

Enne reservi arvamist pidi ajateenistusest vabanev sõdur reeglina sooritama nn demblitöö: ajateenijale anti kätte konkreetne ülesanne midagi ehitada, luua või tuua. Vahendeid reeglina ei eraldatud ja tööriistugi anti minimaalselt. Tööd varieerusid suures ulatuses ja võisid olla mida iganes: nii sõjaväeauto hooldus saapavahaga rehvide läigestamise näol kui ka tualetti uute klosettide paigaldamine. Ja olenevalt sellest, kui hästi või halvasti töö tehti, tegi üksuse ülemus väeosast lahkumise kas keeruliseks või lihtsaks.⁹⁵ Oluline oli, et *ded* pidi töö ise tegema, seda ei saanud *duhhidele* delegeerida.⁹⁶ Võimaluse korral tehti seda öösel, et noored ei näeks “vanakest” töötamas.⁹⁷

Lisaks demblitööle kaasnes reservi arvamisega rida traditsioone ja rituaale, mida erinevate rahvuste hulgas agaramalt või vähem agaralt järgiti. Eriti populaarne oli nn demblialbumi tegemine, mis sisaldas fotosid kaasajateenijatest ja väeosast (väeosa territooriumi pildistamine oli ametlikult küll keelatud), joonistusi ja mõtteteri.⁹⁸

Mõne jaoks, eriti ukrainlastele, oli äärmiselt oluline pöörduda tagasi koju hea välimusega – väline ilu tähendas kõike. Hambad pidid särama, rinda pidid kaunistama eeskujuliku teenistuse või mõne eriülesande eduka täitmise eest saadud medalid ja tunnusmärgid. Ning loomulikult pidi ka vorm ise hea välja nägema.⁹⁹ Mõnikord see nii ka oli, sest äsja väeossa saabunud *duhhidelt* võeti vaatamata protestidele nende uus vorm ära ja asemele anti *dedi* vana riietus.¹⁰⁰

⁹¹ Ankeet nr 19.

⁹² Seadus sõjaväekohustusest, §39.

⁹³ Samas, §43.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ Avo Rahula. Intervjuu (Kristjan Luts), Tallinn, 19.6.2008, ESM, Vi 93.

⁹⁶ Ankeet nr 293.

⁹⁷ Ilm, Tender, *Trellide ja luku taga*, 61.

⁹⁸ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 112.

⁹⁹ Vormis koju tagasi minemine oli siiski harv ja populaarne vaid väheste rahvuste seas (eeskätt ukrainlased ja leedukad). Asson, *Voennõi bilet*, 8.

¹⁰⁰ Ankeet nr 397. Väide oli kehtiv eeskätt vöörihma ja mütsi kohta, vahel ka säarikute puhul. Reservi arvatud lahkusid paraadvormis, aga noortele ei olnud seda selleks ajaks

Oli üsna tavaline, et enamus Nõukogude ajateenijaid, ükskõik kuidas nad olid suhtunud ajateenistusse eelnevalt, vaatasid teenistusele tagasi teatud rahuldustundega ja nii mõnedki jõudsid järeldusele, et nad olid teenistusest teatud moel kasu saanud.¹⁰¹ Enim väideti, et teenistus oli viinud neid füüsiliselt paremasse vormi, nad olid õppinud oma jõududega toime tulema ning olid mõistnud aja väärtust ja selle paremat kasutust.¹⁰²

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes

Alates 1944. aastast eksisteeris Eesti NSV Kaitseministeerium, mille etteotsa nimetati 1945. aasta juulis kindralleitnant Lembit Pärn. Eesti oma “sõjaväeks” oli Punaarmee¹⁰³ Eesti 8. Laskurkorpus, mis 1945. aasta suvel nimetati ümber 41. Kaardiväe Eesti Laskurkorpuseks.¹⁰⁴ Üksus saadeti 1946. aasta mais laiali ning seejärel tegutses kuni 1951. aastani 22. Kaardiväe Üksik Laskurbrigaad, ja kuni 1956. aastani 118. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipuline Laskurdiviis.¹⁰⁵ Üksuste ohvitserkond oli komplekteeritud valdavalt eestlastest, nt brigaadi koosseisust moodustasid eestlased hinnanguliselt kolm neljandikku.¹⁰⁶

Kindralmajor Karl Allika poolt juhitud Tallinna laskurdiviisi kuulusid 1956. aastal kolm laskurpolku, kaks suurtükipolku, tankipolk, sidepataljon, sapööripataljon, luurepataljon, tankitõrjediviisjon ja väiksemaid üksusi; diviis tervikuna oli komplekteeritud umbes 50 protsendi ulatuses.¹⁰⁷ Nimetatud aasta jäi diviisi tegutsemise ajaloos ka viimaseks,¹⁰⁸ kuna Nõukogude Liidus loobuti rahvusväeosadest.

Rahvusväeosade olemasolu võimaldas enamikul tollastel ajateenijatel kuni 1950. aastate keskpaigani läbida teenistus Eestis, seejärel hakati siinseid noorsõdureid saatma teenima Nõukogude Liidu avarustele (loomulikult oli neid sinna sattunud ka varem). Võitjatena väljusid olukorrast

veel välja antud, Rein Värgi kommentaar autorile, 5.1.2009.

¹⁰¹ Vt nt Schofield, *Inside the Soviet Army*, 113.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ Punaarmee nimetust kasutati aastatel 1918–46. Alates veebruarist 1946 oli kasutusel Nõukogude Armeed, *Sovetskaya Voennaya Entsiklopediya*, tom 3, 370.

¹⁰⁴ *Korpusepoisid*, 222.

¹⁰⁵ Samas.

¹⁰⁶ Peeter Kaasik, “Estonian national units in the Soviet Army”, *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn, 2009, ilmumas), 92–94.

¹⁰⁷ Samas.

¹⁰⁸ Värk, “Rahutused Gruusias” 426–427; Vello Vare, *Jälgi tallatud radadel: ühe elu kroonika* (Tallinn, 2003), 260–264.

Tallinna laskurdiviisi kolmanda aasta ajateenijad, kes vabastati ennetähtaegselt sõjaväeteenistusest. Ülejäänud sõdurid ja seersandid saadeti peamiselt Kaliningradi oblastisse vene üksustesse.¹⁰⁹

Sõjaväest kõrvalehoidmist karistati vangistusega,¹¹⁰ lisaks sätestas Eesti NSV konstitutsiooni §62: “Isamaa kaitsmine on Eesti NSV iga kodaniku püha kohus. Kodumaa reetmist – vandemurdmist, üleminekut vaenlase poole, riigi sõjalise võimsuse kahjustamist, salakuulamist – karistatakse seaduse täie rangusega kui kõige raskemat kuritegu.”¹¹¹ Avalikke kõrvalehoidjaid oli Eestis siiski suhteliselt vähe, enamasti nende vabakoguduste liikmed, kellele usk keelas relvakandmist.¹¹² Rohkem oli levinud kõrvalehoidmine tervislikel põhjustel.¹¹³ Intervjuudest ja ankeetidest selgub, et eestlastest kutsealused kasutasid palju kavalamaid ja keerukamaid skeme ajateenistusse saatmise vältimiseks, kui Nõukogude relvajõude käsitletud lääne autorid on välja toonud. Näiteks Carey Schofield mainib kange kohvi joomist kõrge vererõhu tekitamiseks, mis aga elukogenud Eesti NSV sõjakomissaridel ja sõjaväearstidel märkamata ei jäänud. Seetõttu simuleerisid uuringus osalenud näiteks mitmesuguseid psüühilisi häireid, mida oli keerulisem avastada. Samas tuli vältida diagnoosi, mis oleks saanud takistuseks ülikooli astumisel või juhilubade taotlemisel (seetõttu kuulus eelistatud diagnooside hulka näiteks “krooniline kurvameelsus”). Sõjaväest vabastasid või andsid pikenduse ka erinevad perekondlikud põhjused, astumine miilitsa- või merekooli või tööleasumine mõnda sõjatehasesse, Eestis näiteks Dvigateli.

Sõjaväkke sattudes üritati leida lihtsamaid teenistuskohi. Populaarne oli kunstniku ametikoht, kes pidi joonistama peajasjalikult plakateid ja dekoreerima nn Lenini tube,¹¹⁴ kus korraldati poliittunde. Lihtsamad olid ka igasugused staabiametid, kuid nendesse pääseda oli raskem: esiteks eeldas

¹⁰⁹ *Korpusepoisid*, 222.

¹¹⁰ Sõjaväest kõrvalehoidmist võidi põhimõtteliselt käsitleda kui “kodumaa reetmist”, mille eest oli miinimumkaristusena ette nähtud 10-aastane vangistus, vt *Eesti NSV Kriminaalkodeksi* (Tallinn: Olion, 1990), §62. Sagedasem karistus oli §78 alusel, mis käsitles “kõrvalehoidmist järjekordsest tegevteenistusse kutsumisest” ja nägi ette ühe kuni viie aastase vangistuse.

¹¹¹ *Eesti NSV konstitutsioon* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), §104.

¹¹² Vt nt Kohalike omavalitsuste, asutuste jt kirjad ja allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise, tööteenistuse ja kriminaalkodeksi sätete muutmise küsimuses, ERA, f. R-3, n. 14, s. 42, l. 15.

¹¹³ Vt nt Hans Kiio avaldus ENSV Ministrite Nõukogule. Kirjavahetus sõjakomissariatide, sõjaväe- ja sõjamerelaevastiku osadega nende ENSV territooriumile paigutamise kohta, ERA, f. R-1, n. 13, s. 16. l. 64–65.

¹¹⁴ Kunstnikuna teenis Nõukogude armees nt Eesti Rahva Muuseumi endine direktor Jaanus Plaat, vt Monika Puutsa, “Rahvamuuseumi direktor Jaanus Plaat maalis Lenineid”, *Tartu Postimees*, 19.3.1999.

see korralikku vene keele oskust, mida oli vähestel eesti poistel ette näidata, ja teiseks peeti eestlasi-lätlasi-leedulasi poliitiliselt ebausaldusväärseteks, keda eriosakond (igas suuremas väeosas olev julgeoleku ja vastuluure allüksus) staapide saladuste ligi ei lubanud.¹¹⁵ Paljud eestlased leidsid “sooja koha” autojuhtidena – autojuhilubade olemasolu oli Eestis üsna tavaline ning Baltikumi mehed olid kroonus heade autojuhtidena tuntud.¹¹⁶

Sarnaselt teistele liiduvabariikidele saadeti nn tööpattidesse Eestist reeglina teenima neid mehi, kes olid kriminaalkorras karistatud, poliitiliselt ebausaldusväärsed ja neid, kes oma tervisliku seisundi tõttu ei olnud riviteenistuseks kõlblikud või olid vähese haridusega (alla üheksa klassi).¹¹⁷ Poliitilise ebausaldusväärse sildi omandasid enamasti need Eesti noormehed, kes olid avalikult välja astunud kehtiva korra vastu või kelle isa oli olnud “fašistlik anastaja”¹¹⁸ ehk Teise maailmasõja ajal tegevteenistuses Saksa sõjaväes.

Ohvitseriamet ei olnud Eestis kuigi ihaldatud, vaatamata sellele, et üleliidulistes sõjakoolides võeti eestlasi kui väikerahvuse esindajaid suhteliselt kergesti vastu – koolidele oli ette antud väikerahvaste vastuvõtu plaan ja alati oli raskusi selle täitmisega. Põhjuseks oli motivatsiooni puudumine: rahvusväeosi polnud ja “suure kodumaa avarustel” teenida ei tahtetud.¹¹⁹ Elukutselise sõjaväelase karjääri populariseerimiseks asutati 1980. aastal Tallinnasse Ehitusvägede Kõrgem Poliitiline Sõjakool, mis pidi välja õpetama tööpataljonide poliitjuhte. Eriti populaarseks kool ei saanud, eeskätt kasutati seda võimalusena vältida Venemaale sõjaväeteenistusse saatmist. Ohvitseriks sai õppida ju kohe pärast keskkooli ja ei pidanud ajateenistusse minema.¹²⁰

Reservi arvatud mehi kutsuti teatud ajavahemike järel reservõppekogunemistele.¹²¹ Kuid reserviste kasutati ka suurõppustel ning nn tsiviilkaitselistel eesmärkidel. Näiteks 1986. aastal, pärast Tšernobõli tuumaelektrijaama plahvatust, saadeti kordusõppuslastena õnnetuse tagajärgi

¹¹⁵ Rohkem oli siin sõnaõigust siiski ajateenija päritoluvabariigi KGB-l, kes tegi taustakontrolli enne sõjaväkkekutsumist ja positiivse otsuse korral andis nn *dopuski* ehk loa töötamiseks riigisaladustega. Taustakontrolli võis algatada ja selle järel saladusteloa välja anda ka diviisi eriosakond, Jüri Pärna kommentaar autorile, 5.1.2009.

¹¹⁶ Toomas Hiio, *Ülevaatekstud näituse “Eesti ja külm sõda” tarbeks* (2005, käsikiri), 3.

¹¹⁷ Oma teenistust tööpataljonis on meenutanud nt Indrek Paavle, “Suletud maailmas”, *Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2003), 455–465.

¹¹⁸ Ankeet nr 19.

¹¹⁹ Rein Värgi kommentaar autorile. 5.1.2009.

¹²⁰ Asson, *Voennõi bilet*, 3.

¹²¹ Õppekogunemiste arv ja kestus oli reservseersantidele ja -sõduritele järgmine: kuni 35-aastastele 4–6 korda (kuni 3 kuud iga kord), 36–45-aastastele 1–2 korda (kuni 2 kuud iga kord) ja 46–50-aastastele üks kuuajaline õppus. Seadus sõjaväekohustusest, §-d 46–56.

likvideerima 4546 Eesti reservväelast, kellest hiljem surid paljud kiiritushaigustesse (nende täpne arv on teadmata),¹²² ellujäänute füüsilisi ja psüühilisi terviserikkeid ravitakse aga tänini.

1980. aastate teise poole muutunud poliitilistes tingimustes hakkasid eestlased üha enam kohustuslikule ajateenistusele vastu astuma. Aktivistid kogusid allkirju,¹²³ oma protesti väljendasid mitmed ühiskondlikud organisatsioonid,¹²⁴ samuti keelduti osalemisest tsiviilkaitse õppustel.¹²⁵ Lisaks algatati 30. oktoobril 1989 rahvaliikumine Genf-49, mille raames kutsuti üles keelduma teenimisest okupatsioonivägedes ja ära andma oma sõjaväepiletit.¹²⁶ Aktivistid apelleerisid 12. augustil 1949 sõlmitud Genfi konventsioonile “Tsiiviilelanikkonna kaitsest sõja olukorras”, mille III osa artikkel 51 sätestas: “Okupeeriv riik ei või sundida haldusaluseid isikuid teenima tema relva- või abijõududes. Igasugune surve või propaganda armeesse vabatahtliku astumise kasuks on keelatud.” Nõukogude Liit oli Genfi konventsiooni ratifitseerinud 10. mail 1954.¹²⁷

Vastuseis Nõukogude Liidu relvajõududes teenimisele legaliseeriti Eesti NSV Ülemnõukogu seadusega “Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil” 11. aprillist 1990.¹²⁸ Selle järgi ei olnud Eesti NSV elanike teenimine Nõukogude Liidu relvajõududes õiguspärane, samuti tühistati Eesti NSV Kriminaalkoodeksi paragrahvid, mis käsitlesid

¹²² Harjumaa Tšernobõli Ühenduse esimehe Jüri Reimanni andmed. BNS Tallinna toimetus “Eestis elavad Tšernobõli veteranid soovivad ühineda”, <<http://www.bns.ee>>, (11.4.2009).

¹²³ Allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise vastu ja sellega seotud kriminaalkoodeksi paragrahvide tühistamise poolt, ERA, f. R-3, n. 16, s. 115; Allkirjad noormeeste Nõukogude armees teenimise vastu. ERA, f. R-3, n. 16, s. 117.

¹²⁴ Vt nt Eesti Kristlik-Demokraatliku Liidu, Eesti Muinsuskaitse Seltsi, Eestimaa Rahvarinde, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Rohelise Liikumise, Eesti Rohelise Partei, Ühenduse “Res Publica” ja Tallinna Sõltumatu Maleva ühispöördumine ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi poole, ERA, f. R-3, n. 14, s. 42, l. 5.

¹²⁵ Kirjavahetus ENSV linnade ja rajoonide täitevkomiteedega sõjaväe küsimustes, ERA, f. R-1, n. 23, s. 54, l. 6.

¹²⁶ 30.10.–23.12.1989 oli Nõukogude relvajõududes teenimast keeldunud ja Genf-49 kaudu oma sõjaväedokumentid Nõukogude Liidu kaitseministeeriumi ära saatnud üle 700 inimese, neist rohkem kui pooled olid kutsealused, ERA, f. R-3, n. 14, s. 42, l. 25–26. Hiljem selgus, et piletit äraandmine tõi kaasa ka täiendava bürokraatia – nimelt oli väga raske tõestada oma teenistusaega tööstaaži arvestamiseks, Jüri Pärna kommentaar autorile, 4.3.2009.

¹²⁷ Geneva Conventions of 12 August 1949, International Committee of the Red Cross, <<http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/48D358FE7D15CA77C1256402003F9795?OpenDocument>> (19.4.2009).

¹²⁸ Seadus “Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil”, *Elektroniline Riigi Teataja*, <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=27849>> (16.4.2009).

sõjaväeteenistusest ja/või reservkõnenumistest kõrvalhoidmist (2, 78, 79 ja 189') ning rehabiliteeriti need Eesti NSV elanikud, kes olid süüdi mõistetud teenistusest keeldumise või kõrvalhoidumise, samuti õppe- või kontrollikõnenumisest kõrvalhoidumise või sõjaväearvestuse eeskirjade rikkumise eest.

Nimetatud seaduse vastuvõtmise tegid võimalikuks kaks sündmust: esiteks Eesti NSV Ülemnõukogu poolt 16. novembril 1988 vastuvõetud "Deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest", teiseks 12. novembri 1989 otsus "Ajaloolis-õiguslikust hinnangust 1940. aasta sündmustele Eestis", millega tunnistati Eesti NSV okupeeritud territooriumiks.¹²⁹ Eesti kaitseväge taastati Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsusega 3. septembrist 1991.¹³⁰ 4. oktoobril otsustas Vabariigi Valitsus välja kuulutada aastatel 1965–73 sündinud noormeestele ajateenistusse kutsumise, esimesed ajateenijad suunati piirivalvesse.¹³¹

Uuringus osalenud eestlastest ajateenijatest

Lähtuvalt asjaolust, et Eesti Sõjamuuseumi korraldatud uuringus osaleti eeskätt veebipõhiselt (kokku oli 518 ankeedist 447 täidetud internetis), on ootuspärane, et vastanute teenistusperiood langes peamiselt 1970. ja 1980. aastatesse: tänapäeval on need mehed umbes 40–55-aastased ehk valimist eeldatavasti kõige aktiivsemad internetikasutajad. Vastanute hulk oli piisav, et võimaldada järeltuste tegemist 1968–91 ajateenistuses viibinud eestlaste teenistuskogemuste üldplaani kohta, samas tuleb öelda, et uuringust ei joonistu välja "keskmist" ajateenijat, vaid kogum huvitavaid ja isikupäraseid lugusid, mille ühisosa ulatus on väga erinev.

SÕJALINE EELÕPE. Enamasti leidsid Eesti noormehed ALMAVÜ poolt pakutatavates kursustes pragmaatilise võimaluse autojuhilubade omandamiseks. Viimane oli kõige lihtsam (ja odavam) viis autojuhilubade tegemiseks ning lisaks praktilisele väärtusele tsiviilelus võis juhilubade olemasolu tagada ka soodsa ametikoha sõjaväes. Mis puudutab ALMAVÜ kursuste üldist taset, siis ajateenijate meenutuste põhjal võib väita, et nii mõnigi kord oli ettevalmistus pinnapealne ning reaalselt õpet läbi ei viidud. Sama kehtib koolis kehtestatud 140-tunnise eelõppe kohta.

¹²⁹ Otsus "Ajaloolis-õiguslikust hinnangust 1940. a sündmustele Eestis", Estlex õigusinfosüsteem, <http://www.estlex.ee/estlex/kehtivad/AktDisplay.jsp?id=1733&akt_id=1733> (2.2.2009).

¹³⁰ Kaitseväge ajalugu, Eesti Kaitseväge Peastaap, <<http://www.mil.ee/?menu=kaitsevagi&sisu=kvaja1>> (12.4.2009).

¹³¹ Samas.

VÄELIHK. Kaitseressursside Ameti Arhiivi (KRAA) materjalidest¹³² selgub, et Eesti NSV-st saadeti vaadeldaval perioodil (1968–91) Nõukogude Liidu relvajõududesse igal aastal teenima suhteliselt stabiilne arv noormehi: umbes 8000 (+/- 1000) ajateenijat aastas. Taoline stabiilsus kadus 1990. aastal, mil teenistusse saadetute arv langes seoses muutunud poliitiliste oludega drastiliselt – kui 1989. aastal saadeti aega teenima 6917 meest, siis 1990. aastal vaid 2507 (tabel 1). Langus jätkus ka järgmisel aastal, mil teenistusse võeti esmakordselt alla tuhande Eesti NSV-st pärit mehe (läbi viidi vaid kevadine kutsumine, samuti sai ajateenistuse asemel astuda tööteenistusse). Üldises stabiilsuses võib siiski välja tuua kaks läbivat trendi. Esiteks tõsiasi, et ajavahemikus 1968–76 väkkekutsutute arv pigem langes kui tõusis. Teiseks, saades üle 1976. aasta mõõnast, mil väkke saadeti 6285 meest, hakkas Eesti NSV-st võetud ajateenijate arv kasvama ja seda kuni 1989. aastani, mil saabus eelkirjeldatud järsk langus. Väeliigipõhiselt ajateenistusse saadetuid analüüsid selgub, et kõige täpsemini järgis nimetatud trendi maaväkke saadetute arv. See langes samamoodi 1976. aastani, et siis jõudsalt kasvama hakata.

Ankeedi täitnutest läbis enamus (55%) ajateenistuse maaväes. Ühtekokku saadeti Eestist aastatel 1968–91 maaväkke 67 970 meest (joonis 2). Kuna tege- mist oli väeliikidest suurimaga, mis koondas väga erinevaid ametikohti, siis on see suhteliselt ootuspärane. Samuti kuulusid enamjaolt maaväe alla kõige hullemaks teenistuskohaks peetud tööpataljonid (neis teenis uuringus osalenuist 28 meest). Esinemissageduselt järgmine (19%) väeliik oli õhukaitsevägi. Kuna mitmed ajateenijatele mõeldud ametikohad selle väeliigi sees eeldasid kõrgemat haridustaset, oli eestlastel sinna sattuda “suurem tõenäosus kui nt Kesk-Aasiast pärit kutsealustel”.¹³³ Nii mereväes kui õhuväes teenis 8% vastanutest. Neist esimesest üritati hoiduda pikema teenistusaja tõttu, teises polnud aga ajateenijaid kuigi palju vaja – eeskätt olid õhuväes kaadri- sõjaväelased. Lisaks võib mainida, et kui mereväkke võeti kuni 1978. aastani ajateenijaid pigem tõusvas joones, siis alates 1980. aasta algusest langes aja- teenijate arv selles väeliigis pea poole võrra ning jäi imperiumi kokkuvari- semiseni järjekindlalt u 500 mehe peale (joonis 2). Sisevägedesse võeti heas füüsilises vormis kutsealuseid (kelle lähisugulased ei tohtinud olla kohtu-

¹³² Siin ja edaspidi pärinevad vastavad arvandmed: Eestist Nõukogude armee tegev- teenistusse saadetute nimekirjad, KRAA, f. 9, n. 8. Need arvvaärtused käsitlevad kõiki Eesti NSV-st tegevteenistusse saadetuid ning ei saa täpselt määratleda, kui paljud neist olid eesti rahvusest. Tallinna linna Kalinini rajooni sõjakomissari polkovnik Rein Värgi hinnangul moodustasid eestlased umbes 2/3 ajateenistusse saadetuist, Rein Värgi kommentaar autorile, 5.1.2009.

¹³³ Ankeet nr 33.

likult karistatud), uuringus osalenutest oli sääraseid 5%. Märkimist väärrib tõsiasi, et 1980. aastate keskpaigas võeti eestlasi neisse üksustesse oluliselt rohkem kui eelnevatel aastatel (joonis 2). Esinemissageduselt viimasel kohal olid piirivalveväed (KGB alluvuses) ja strateegilised raketiväed (uuringus osalenutest mõlemas 3%). Nende puhul nõuti ajateenija laitmatut minevikku ja poliitilist usaldusväarsust (kirjutamata reegel oli, et perekonnast ei tohtinud keegi olla teeninud Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväes, samuti ei võinud olla sugulasi läänes). Strateegilised raketiväed olid relvajõuliikidest ka elitaarseim, kuhu võisid jõuda vaid heade tehniliste teadmistega ja füüsiliselt vormis ajateenijad. Samuti oli neid arvuliselt vähem kui teisi üksusi – siit ka vähene esinemissagedus. Küsitlus ei toonud eraldi välja õhudeessantvæes, raudteevæes ja tsiviilkaitseüksustes teenimist, sest neid ei käsitletud eraldi-seisvate väeliikidena; KRAA andmetest aga selgub, et nimetatud üksused on sõjakomissariaadi registrites märgitud iseseisvatena (tabel 1, joonis 2).

ÜKSUSE GEOGRAAFILINE ASUKOHT. Uuringus osalenute hulgas oli geograafilises plaanis kõige sagedamini esinenud teenistuskohaks ootuspäraselt Nõukogude Liit (93,9%). Oma osa oli ka Varssavi Lepingu Organisatsioon (VLO) riikidel: nii teenis nt Ida-Saksamaal 3,3% vastanutest. Eestist pärit ajateenijad on enim sattunud Vene NFSV-sse (56,4%). Teisel kohal on mõneti üllatuslikult Eesti NSV (8,9%). Asjaosaliste enda kommentaaride kohaselt õnnestus kodumaale teenima pääseda kas läbi tutvuste või sõjakomissariaati “erineva meelega”¹³⁴ mõjutades. Seega ametlikult väljakuulutatud eksterritoriaalsuse põhimõte alati praktikas ei kehtinud.

VÄLJAÕPE JA ERIALA. Ankeedi täitnute seas oli populaarseimaks erialaks mehaanik (53). Autojuhte oli ajateenijate seas 23, elektriku eriala oli märkinud 16 ajateenijat. Laskureid ja kuulipildureid oli ankeedi täitnute hulgas 17. Mõnevõrra vähem esines radiste, ehitajaid, kokki, luurajaid, insenere, muusikuid, keemikuid ning telegrafiste. 42 ajateenijal oli teenistuse jooksul kaks või enam eriala/ametikohta, selle tüüpiline näide on mehaanik-masinajuht.

KORD VÄEOSAS JA DEDOVŠTŠINA. Üldistades võib öelda, et süstemaatilise kiusamise esinemine sõltus ajajärgust (mitmed ajateenijad väidavad, et hierarhiasüsteem ja *dedovštšina* hakkasid juurduma seoses üleminekuga kolmeaastaselt teenistuselt kaheaastasele), väeosast ja selle koosseisust, ajateenijate rahvusest ja ühe rahvuse arvulisest ülekaalust. Eriliste jõhkaridena toovad ankeedi täitnud välja aserbaidžaani rahvusest ajateenijad. Enamuse vastanute mälestuste kohaselt oli nende väeosades siiski kord majas, st *dedovštšinat* esines vähe ning enamasti oli see pigem sisekorra tagamise vahend. Samas leidis ka neid, kelle kogemused olid karmimad

¹³⁴ Ankeet nr 112.

ning kes meenutavad pidevat peksmist, mõnitamist ja äärmuslikel juhtudel ka vägistamisi ning surmaga lõppenud juhtumeid.

RAHVUSLIK KOOSSEIS, KOMBED JA OMAVAHELISED SUHTED. Ankeetide analüüsist lähtub, et enamasti võib mistahes väeosa rahvusliku koosseisu ja eestlaste arvu kohta öelda järgmist: üksuses oli keskmiselt üks kuni kolm eestlast ning koosseis oli rahvuslikult väga kirju. Mitmepalgeline rahvuslik koosseis pidi paratamatult viima teatud ebakõladeni erinevate rahvusgruppide vahel. Enim probleeme tekitasid Kesk-Aasia rahvad ning aserid, kellesse suhtuti halvustavalt. Järgmine probleemne rahvus olid leedukad, kes võisid terroriseerida isegi oma kaasmaalasi. Kiidetakse aga lätlasi, moldaavlasi, ukrainlasi, kristlikke Kaukaasia rahvaid ja linna-venelasi (v.a Eesti venelased, kellega suhted olid enamasti külmad või halvad).

SUHTUMINE EESTLASTEST AJATEENIJATESSE. Eestlaste kohta väidavad ankeedi täitnud, et üldjuhul olid eestlased lugupeetud võitlejad. Kasuks tuli suhtlemisoskus ja keskmisest nõukogude ajateenijast kõrgem haridustase. Rahvusepõhist vahetegemist, millele osad lääne autorid (vt nt Ellen Jones) viitavad, vähemalt eestlaste puhul ei eksisteerinud. Hüüdnimed nagu “nemets”, “frits”, “kuratik”, “Hans” jne olid pigem lihtsalt hüüdnimed. Suhted ohvitseridega olid reeglina head, kes pidasid eestlasi harituteks, korrektseteks, ent ebausaldusväärseteks sõduriteks. Alates 1987. aasta lõpust suhtumine eestlastesse mõnevõrra halvenes ja muutus kahtlustavamaks, vanemad kaasteenijad ilmutasid teravdatud huvi Eesti ja teiste Balti riikide poliitilise olukorra vastu.

PUHKUSED. Pikisilmi oodatud sündmuseks oli luba sõita koju puhkusele. Küsimusele vastanute hulgas leidub neid, kes puhkuste andmise korda ei mäleta ja teisi, kes möönavad, et väeosas puhkusi ei antud. Kes aga puhkust said, mäletavad, et seda anti reeglipäraselt, st varsti pärast esimese teenistusaasta möödumist. Samuti kommenteerivad mitmed uuringus osalenud, et puhkust anti eeskätt heade suhete korral ülemusega. Ka võis puhkuseloa taga olla otsene või kaudne pistis. Loomulikult võidi puhkust anda täiesti “ausatel” põhjustel, eriti siis, kui mingi ülesanne oli hästi ja ennetähtaegselt täidetud.

TOITLUSTAMINE JA ELUASE. Teenistuses on sõduri jaoks toit alati oluline, seda möönavad enamuse ankeedi täitnutest. Vastustest selgub, et enamuse ajateenijate jaoks (39%) oli toitlustamine normaalne. Mõnevõrra vähem vastanuid (26%) on seisukohal, et toit oli rahuldav ja piisava kalorikoguse sai kätte, ent võinuks siiski parem olla. Seda, et toit oli kehv, arvas 17% vastanutest, väga kehvaks nimetas toitu 8%. Peaaegu samapalju (10%) oli ka neid, kes mäletasid, et toitlustamine oli justkui restoranis, st väga hea. Vii-

maste hulgas on enim esindatud need, kes teenisid allveelaevadel või lennuväes ja sõdurid või madrused, kelle teenistuskohat asus polaarjoone taga.

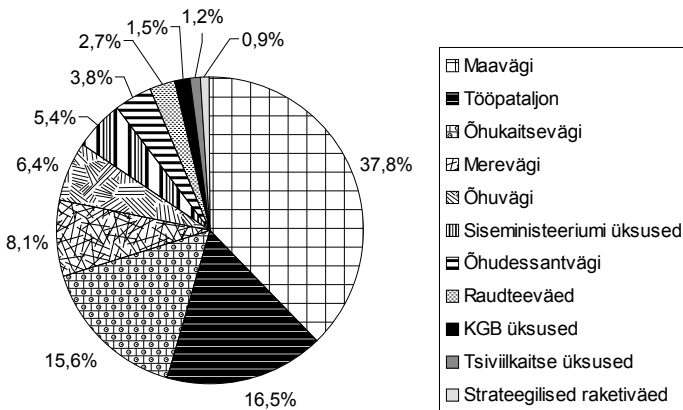
ÜLDMULJE TEENISTUSEST. Üldlevinud arvamus on, et sõjaväeteenistus “Nõuka-armees” ei olnud eestlaste hulgas populaarne. Baltlaste, sh eestlaste, vastumeelsuse ajateenistuse vastu on välja toonud ka mitmed lääne autorid (vt nt Carey Schofield). Siiski ei kehti see suure osa uuringus osalenute kohta, sest esines vastuseid, mis kirjeldasid teenistust kui “kaks aastat kestnud puhkust” või elu selle perioodi jooksul “nagu pagari kassil”. Positiivsuusele kalduvad hinnangud peegelduvad ka vastuste protsentuaalses jaotuses. Pea pooled vastanutest (49%) peavad ajateenistust tagasi vaadates normaalseks, veidi üle veerandi (27%) aga rahuldavaks. Üllatuslikult on neid, kes suhtuvad oma “austava kohustuse täitmisesse” väga hästi, rohkem kui neid, kes peavad teenistust kehvaks või väga kehvaks (16% vs 9%). Osaliselt võib kirjeldatud jaotus olla tingitud asjaolust, et ankeeti on eeskätt täitnud need, kelle jaoks teenistus kuigi piinarikkalt ei möödunud ning kes ei ole üritanud seda etappi oma elust kustutada. Samuti võib see olla seotud nostalgiliste tunnete ja mõtetega, mis noorpõlve meenutades paratamatult tekivad.

Tabel 1. Eesti NSV-st Nõukogude Liidu relvajõududesse tegevteenistusse saadetute arv

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhudeessantvägi	KGB üksused	Siseministeri-riimi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
1968	3558	879	1014	820	525	243	257	226	1105	99	235	8961
1969	3056	813	665	717	332	218	105	170	1030	243	97	7446
1970	4108	626	508	1102	0	308	80	210	1155	80	100	8277
1971	3230	906	300	1334	0	347	70	105	1640	50	50	8032
1972	3373	635	444	1137	48	196	114	146	1936	61	50	8140
1973	2906	725	328	1079	75	231	70	194	1553	172	144	7477
1974	3353	805	456	1018	37	212	70	213	1627	80	227	8098
1975	2798	829	989	1063	52	289	210	229	923	106	140	7628
1976	1859	600	267	1193	60	217	25	238	1402	195	229	6285
1977	2057	1031	494	1562	58	277	70	264	764	40	229	6846
1978	2261	850	471	1771	55	334	127	228	1118	80	191	7486
1979	2001	616	358	1530	60	435	85	231	1380	144	254	7094
1980	2132	461	601	1669	60	327	70	319	1345	80	238	7302
1981	2861	581	539	1299	35	385	100	317	1316	130	260	7823
1982	2795	586	560	1349	58	259	102	653	1813	60	566	8801
1983	2566	486	250	1612	58	459	125	720	1788	120	284	8468
1984	3310	572	220	1578	23	420	169	1165	1032	70	382	8941
1985	3206	543	421	1644	0	326	93	999	1048	134	414	8828

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhudesantvägi	KGB üksused	Siseministeeriumi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
1986	3755	639	784	1301	0	314	97	1062	1145	41	79	9217
1987	4092	367	631	1045	0	356	135	819	1197	83	260	8985
1988	4197	443	512	973	0	379	172	542	1664	50	222	9154
1989	2549	459	507	905	0	241	361	477	1169	61	188	6917
1990	1411	68	73	322	0	127	14	56	428	8	0	2507
1991	536	27	40	75	0	11	27	74	110	6	0	906
KOKKU	67970	14547	11432	28098	1536	6911	2748	9657	29688	2193	4839	179619

Allikas: Eestist Nõukogude armee tegevteenistusse saadetute nimekirjad, Kaitseressursside Ameti Arhiiv, f. 9, n. 8. Siin ja edaspidi autori arvutused.

Joonis 2. Eesti NSV-st Nõukogude Liidu relvajõududesse ajateenistusse saadetute hulk väeliikide lõikes.

ABSTRACT: *Estonians in the Soviet Army 1968–1991*

During the twentieth century, there were few countries where the link between being a citizen and military service was made so clear as in the Soviet Union. The Soviet Constitution stipulated: “military service in the ranks of the Armed Forces of the USSR is the sacred obligation of Soviet citizens.”

The most noteworthy change that affected most Soviet soldiers after World War II in terms of compulsory military service was the 1967 Law on Universal Military Service. The much welcomed news to the young men was that the law reduced the length of service to two years in all arms of service with the exception of the navy where it was set at three years. The new law also introduced a new aspect of military service: premilitary training. Officially it was to compensate for the shortening of the tour as future conscripts were to receive basic training (totaling 140 hours) in schools, factories and collective farms. Another aspect of premilitary training was the founding of the Voluntary Society for Assistance to the Army, Aviation, and Navy of the USSR (DOSAAF). The organization had a number of establishments all over the USSR that provided the youth with the opportunity to get involved in sports that had a hidden military character: parachuting, free-diving, orienteering, driver training, radio-technical preparation, etc.

The most important institution in the conscription system was the Ministry of Defence. It was up to that government body to set the necessary quota of conscripts for each of the Soviet Union's sixteen military districts (MD). The institution that would actually determine each man's "destiny", however, was the local military commissariat (MC) inside the MD. It was there that the premilitary training programs were managed, where registering of draft-age males took place, where they were physically and mentally examined, and finally, after they had become eighteen, were assembled and transported to a higher MC for further movement to their designated units. The MC also had the right to give deferments from active military service (until 27 years of age when one would automatically be transferred to the reserves if he had not completed his service by that age). There were three major categories for deferment and exemption: on family grounds, physical reasons and continuation of education.

The Soviet soldier was not given the opportunity to choose his unit of service. It was the General Staff (GS) of the Soviet armed forces that ordered every MC to provide the necessary number of conscripts of a particular class. Consideration was taken of any special skills or interest, especially those acquired at DOSAAF, although usually not as much as should have been the case. There were, however, some requirements that were very carefully checked and followed. First, conscripts would usually not be stationed in their home country – Latvians not in Latvia, Ukrainians not in the Ukraine, etc. Second, to avoid any national group becoming too dominant, it was important to mix the different nationalities within divisions, regiments, and battalions. That led to one serious problem: language barrier.

Compulsory military service started on the morning when the conscript reported to his local MC for further transportation to his unit. Once at his unit, the conscript was subject to the Course of the Young Soldier, which lasted approximately for four weeks. After this the young soldier was moved further for specialist military training according to his military specialty. Training depended on the unit, but the daily routine was still roughly the same – a general wake-up at 6 a.m., breakfast, courses, lunch, more courses, dinner, free time, lights out at 10 p.m.. And one should not forget the political indoctrination – lessons on Marxism-Leninism and the communist cause.

In addition to getting used to the new military environment, the new conscript had to learn that there were four distinct “classes” in the Soviet armed forces. Class did not depend so much upon military rank (private *vs* sergeant), but on the length of service. The classes of lower status had to acknowledge the greater rights of their elders. Such a system led to what the Soviet army was notorious for – the *dedovshchina* – a systematic bullying of new conscripts (*dukhs*) by the soldiers who had served for a longer period of time (*deds*). Regardless of the harsh conditions that all average soldiers usually experienced in the military, it was rather commonplace that most of the conscripts, especially ethnic Russians and Ukrainians, looked back on their time in the armed forces with a sense of achievement.

It can be argued that the Estonian conscript was a rather exceptional character when compared to his fellow soldiers in the Soviet army. Generally speaking, Estonians had a relatively high level of education enabling them to get better positions once in the military. And as they usually had already received their driver’s license they could also find a relatively comfortable position as drivers. Because the Soviet officers had some doubts about their political reliability, however, only a modest number of Estonians would serve in units under the KGB.

Estonian servicemen look back on their service with mixed feelings. Naturally, it depends on the individual and his experience, but on the whole everyone can remember something good and something bad from their time on active duty. The respondents participating in a survey introduced in the article, however, had generally more positive feelings towards their time in service than commonly believed among the Estonian public.

KRISTJAN LUTS (b. 1985) is Head of Exhibition Department at the Estonian War Museum - General Laidoner Museum.